

Inleiding

Dietrich Bonhoeffer (1906) was een vooraanstaand Duits theoloog en kerkleider van de Bekennende Kirche. Hij schreef een aantal theologische boeken, waarvan Navolging (gepubliceerd na zijn dood) een van de bekendste is. Hij preekte en verzette zich tegen het Nazisme en werd in 1943 opgepakt vanwege zijn betrokkenheid bij de voorbereiding van een aanslag op Hitler. Op 9 april 1945 werd hij in het Duitse Flossenbürg terechtgesteld. Tot kort voor zijn dood, ook in de gevangenis, bleef hij schrijven. Ook onderstaand gedicht schreef hij in de gevangenis.

Als je van iemand houdt
Als je van iemand houdt
en je bent door de dood van elkaar gescheiden,
dan is er op de wereld niets en niemand
die de leegte van de afwezigheid kan vullen.
Probeer het maar niet, want het zal je nooit lukken.
Aanvaard liever het gemis dat je is overkomen.

Dat klinkt hard, maar het is ook een grote troost,
want zolang de leegte werkelijk leeg blijft,
blijf je daardoor met elkaar verbonden.
Zeg niet: 'God zal de leegte vullen',
want – geloof me – dat doet Hij niet.
Integendeel: Hij houdt de leegte leeg
en helpt ons om zo de vroegere gemeenschap
met elkaar te bewaren, zij het ook in pijn.

Hoe mooier en rijker de herinneringen,
des te moeilijker is het afscheid.
Maar dankbaarheid zal de pijn der herinnering
veranderen in stille vreugde.
De mooie dingen van vroeger
zijn geen doorn in het vlees,
maar een kostbaar geschenk,
dat je met je mee draagt.

Zorg dat je niet altijd blijft graven in je herinneringen,
maar doe dat van tijd tot tijd.
Ook een kostbaar geschenk bekijk je niet aldoor,
maar alleen op bijzondere ogenblikken.
Buiten die ogenblikken is het een verborgen schat,
een veilig bezit.
Dus, droog je tranen en huil niet als je van me houdt.

Overdenking

Ledigheid is des duivels oorkussen. Een gezegde in onze eigen taal. Leegte als ledigheid. En dat betekent niets doen en lui zijn. Daarmee haalt een mens het slechtste in zichzelf boven. Een leeghoofdige iemand is een oppervlakkig persoon zonder inhoud.

Met andere woorden: in onze eigen taal is leegte geen positief begrip. Het wordt gezien als betekenisloos, zinloos, veel geschreeuw maar weinig wol, zonder waarde, zoals holle woorden. Voor sommige mensen is het glas altijd halfleeg. Dat zijn niet de aardigste mensen. Leegte wordt dus geassocieerd met het onvermogen om het volle leven te leven. Een goed leven is een vol leven. Met een volle agenda, een volle portemonnee, een vol huis.

In het christelijk geloof kom je die neiging ook wel tegen. Gevuld met Gods Geest, vervulde profetieën, de volheid van het getal, de volheid van de tijd. Het lijkt alsof het leven met God inderdaad betekent dat je steeds vol bent, gevuld met allerlei ingrediënten van het geloof. Vul mij met uw liefde Heer! Daar is op zich niets op tegen. Maar toch.....

Het gevoel van leegte dat optreedt bij het verlies van een naaste wordt vaak gezien als iets logisch. Iemand nam een grote plaats in in je leven. Nu hij of zij er niet meer is, wordt die plaats niet meer ingevuld. Dat is een leegte. De verwachting is echter, dat die leegte na verloop van tijd weer wordt gevuld.

Het gedicht van Dietrich Bonhoeffer waarin niet het gevuld zijn maar de leegte belangrijk en betekenisvol wordt gemaakt in relatie tot het verlies van een geliefde. Bovendien betreft hij God bij die gedachte. Vraag God niet om de leegte op te vullen, want dat gaat Hij niet doen. Dat is een opmerkelijke uitspraak. Waar haalt Bonhoeffer dat vandaan?

In de Bijbel komt het woord leegte nauwelijks voor. En als het voorkomt gaat het om het najagen van afgoderij. Geloven in een God die niet bestaat. Het boek Prediker kent de leegte als thema, en dan in de zin van ijdelheid. Ofwel het leven in een illusie. Toch ben ik ervan overtuigd dat het juist dit boek is waar Bonhoeffer zijn omgang met de leegte aan heeft gefundeerd. Want wat is precies de illusie in het boek Prediker? De neiging om het leven te willen begrijpen en met logica te willen verklaren. En vooral de gedachte dat alle mensen krijgen wat ze verdienen. Dat als mensen iets overkomt, je dat kunt narekenen. Eigenlijk de leer van de wijsheid van het oude oosten, zoals we dat ook in de Bijbelse wijsheidsboeken lezen: goede mensen krijgen de zegen, slechte mensen krijgen de vloek. Of, zoals in het oude verbond met Israël: gehoorzaam je dan leef je lang en gelukkig, bent je ongehoorzaam dan vergaat het je slecht.

Prediker rekent met die logica af. Dat is pas leegte! Te denken dat je het leven kunt vullen met clichés. Te denken dat je weet hoe de mens in elkaar zit. Te denken dat de mens het leven kan regisseren. Alles te willen weten en verklaren en er daarom maar steeds meer woorden aan te willen wijden. Maar zo is het niet. Wie het leven wil leven, zal de absurditeit ervan moeten accepteren en tegelijkertijd ervan moeten houden. Prediker heeft het leven lief, maar eist de erkenning op dat die liefde pijn doet.

Het negeren van de leegte, die verlieservaring heet, dat is leegte in de zin van illusie. Want bij verlies heb je niet de regie. Dan word je juist bepaald bij het gebeurteniskarakter van het leven. Verlies onderga je. En de pijn die daarmee gepaard gaat onderga je ook. Maar Bonhoeffer zegt daarover iets heel bijzonders. Hij zegt in dit gedicht: God houdt de leegte leeg om zo de vroegere gemeenschap met elkaar te bewaren, zij het ook in pijn.

Er is dus zoiets als een betekenisvolle leegte, die niet als een noodzakelijk kwaad of iets tijdelijks wordt gezien, maar die er juist zijn mag ook al is ze pijnlijk. Ze houdt de vroegere gemeenschap met elkaar in stand. In het Eerste testament is dat eigenlijk een groot thema als we denken aan de ballingschap van het volk Israël. De klaagliederen houden de levende herinnering aan Jeruzalem in stand. We hebben ervan gezongen. Daardoor kon de geschiedenis van Israël doorgaan.

Ik vond in de brief aan de Romeinen een heel bijzondere illustratie van wat ik denk dat Bonhoeffer bedoelt, ook al gaat het om een ander soort verlies.

Door zijn geloof in Jezus Christus wordt de apostel Paulus afgesneden van zijn Joodse wortels, in die zin dat hij geen omgang met zijn Joodse familie meer heeft. Daarover zegt hij: dat doet mij zoveel verdriet dat ik bijna liever voor hen zou kiezen in plaats van voor Christus. Dat is pijn. Dat is leegte. Maar Paulus vult die leegte niet op met Christus. In plaats daarvan laat hij de leegte bestaan. En daarmee zijn verbinding met het Joodse. Want als enige van alle apostelen heeft hij zich de moeite getroost om het vraagstuk Israël en Christus te doorworstelen. Hij heeft de vroegere gemeenschap met zijn geliefde Joodse volk in stand gehouden. Zijn herinneringen waren te dierbaar om ze te laten opvullen voor iets anders. Maar daardoor was hij ook het scherpst van alle apostelen in het zien van de winst die Christus hem bracht. Wat een verscheurdheid. Wat een leegte. En wat heeft ze veel gebracht.

Tijdens gedachtenisondag gaat het om de leegte die onze geliefden in ons achterlaten als ze ons aan de dood ontvallen. Het is die leegte die ons doet ervaren dat ook al betekent de dood een scheiding, er nog steeds gemeenschap met hen is. De pijn van de herinnering zal langzaam veranderen in stille vreugde, zo zegt het gedicht. De leegte geeft die ruimte. Hopelijk ook als de relatie met de overledene gecompliceerd en moeizaam was. Bonhoeffer spreekt niet van die ervaring. Maar ze is maar al te waar. Dat het zo moge zijn, dat God zelf de bewaarder is van die betekenisvolle leegte in ons, Hij die alles weet van liefde die pijn doet. Amen.